

Moderniteit zonder illusies

De Academische Boekengids 34, augustus 2002, pp. 6-7.

Hoe konden we van de consensus van de jaren vijftig terecht komen in de polarisatie en conflicten van de jaren zestig en zeventig? Hoe kon na zo'n periode van vaak fel uitgevochten conflicten in de jaren negentig een nieuwe brede consensus ontstaan? Het begrippenpaar 'modern en postmodern' maakt een samenhang zichtbaar tussen culturele en sociale ontwikkelingen die ogenschijnlijk niets met elkaar te maken hebben.

In 1955 werd in het museum voor moderne kunst in New York, beter bekend als MoMA, een fototentoonstelling geopend. Deze tentoonstelling presenteerde ruim vijfhonderd foto's die waren geselecteerd uit een totaal van meer dan vier miljoen - het fotoarchief van het destijds veelgelezen, of beter gezegd, veelbekeken blad *Life* - en zij trok 275.000 bezoekers, wat toen een recordaantal was. Een zo ingrijpend selectieproces behoeft uiteraard een duidelijk uitgangspunt, dat in dit geval vervat was in de naam van de tentoonstelling, *The Family of Man*. De foto's benadrukten dat de mensheid, ondanks alle godsdienstige, culturele en etnische verschillen, een eenheid vormt. Uiteindelijk, zo impliceerden de foto's, zijn wij allemaal aan elkaar verwant. En is het met ons, ondanks niet te ontkennen excessen, helemaal niet zo slecht gesteld. Eén foto detoneerde te midden van deze harmonie. Zij liet de paddestoelwolk van een kernexplosie zien en was duidelijk bedoeld als waarschuwing. Getuige het succes van de tentoonstelling in Europa, onder meer in de toenmalige Sovjet-Unie, vond de boodschap dat de mensheid één familie vormt - zij het een vrij omvangrijke - ook buiten de Verenigde Staten gehoor. Toen *The Family of Man* in 1959, midden in de Koude Oorlog, te zien was in het Amerikaanse paviljoen op de wereldtentoonstelling in Moskou, kwamen 2,7 miljoen Russen kijken.

De geest van eenheid en verbroedering die uit *The Family of Man* spreekt, komen we in de eerste naoorlogse periode overal tegen, bijvoorbeeld in de oprichting van de Verenigde Naties (1945), de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (1948) en binnen Europa in de Europese Conventie van de Rechten van de Mens (in 1951 door Groot-Brittannië als eerste staat geratificeerd). We vinden die eenheidsgedachte ook in de massacultuur van die dagen, waar, althans in de Verenigde Staten, zelfs het dierenrijk in de algemene harmonie lijkt te delen. De Schotse collie Lassie behoedt haar baasje en diens vrienden keer op keer voor onheil of redt ze uit benarde situaties, en de dolfin Flipper doet in sympathie voor de menselijke soort niet onder.

Vanzelfsprekend was in deze geest van universele harmonie de wens in sterke mate vader van de gedachte, zoals men overigens heel goed beseftte. De nadruk op eenheid diende in niet geringe mate om af te rekenen met het sociaal-darwinisme van de nazi's. Daar waar het nationaal-socialisme de nadruk had gelegd op bloed en bodem, en een model van de geschiedenis had gehanteerd dat bepaald werd door oorlog en het recht van de sterkste, legden de architecten van de consensus de nadruk op samenwerking en verbondenheid. Die verbondenheid was zeker niet utopisch. In de Verenigde Staten, in Groot-Brittannië, maar ook in Nederland, vinden we in de jaren vijftig een grote mate van consensus over de inrichting van de samenleving. De term consensus wil echter niet zeggen dat iedereen gelijk was en op gelijke wijze werd behandeld. Integendeel, de consensus van de jaren vijftig kenmerkte zich door een grote mate van ongelijkheid, door sterk hiërarchische verhoudingen, door tal van scherp getrokken grenzen en door alomtegenwoordige uitsluitingsmechanismen. Een grote meerderheid zag dit als de natuurlijke, vanzelfsprekende stand van zaken.

Gefragmenteerde wereld

De consensus van de jaren negentig, die de Amerikaanse hoogleraar Francis Fukuyama - misschien wat voorbarig - verleidde tot het schrijven van een boek met de titel *The End of History*, was bepaald niet die van de jaren vijftig. De verhoudingen worden bepaald door de manier waarop wij de wereld zien en die is in de afgelopen veertig jaar nogal veranderd. Anders gezegd, onze voorstelling van de wereld zoals die zou moeten zijn, heeft zich gewijzigd en omdat dat het geval is, is ook de wereld zelf veranderd. Dat is op het eerste gezicht misschien niet zo plausibel, maar voorstellingen van de werkelijkheid kunnen de werkelijkheid grondig veranderen, ook als zij elke empirische fundering missen.

Bij een proces dat de gangbare voorstelling van de werkelijkheid ingrijpend verandert, raken vroeg of laat alle actoren betrokken die voorstellingen van de werkelijkheid produceren. We zien de tekenen ervan in alle kunstvormen, in de massacultuur, in de politiek, in de wetgeving, soms ook in de rechtspraak: overal dient de nieuwe voorstelling van de werkelijkheid zich aan. Dit proces, waarin wat bekend en vertrouwd is, plaats moet maken voor een andere voorstelling van zaken, leidt onvermijdelijk tot onrust en conflicten.

Een aantal voorbeelden uit de kunstwereld geeft aan hoe de strak geordende, hiërarchische en door scherpe grenzen bepaalde wereld van de jaren vijftig plaatsmaakte voor wat door vele, door crisisgevoelens geplaagde, commentatoren gezien werd als een ernstige vorm van bandeloosheid. In het theater verdween de hiërarchische lijn auteur-regisseur-acteur-publiek ten faveure van een veel

flexibeler complex van verhoudingen, waarin elke partij de rol van een andere partij, althans tijdelijk, op zich kon nemen. Wat tot dan strikt van elkaar gescheiden was, begon zich, soms onontwaaarbaar, te verknopen.

We zien iets soortgelijks in alle kunsten. Tot de jaren vijftig werd de Amerikaanse kunstcritiek gedomineerd door opvattingen die we modernistisch noemen. Voor de schilders en beeldhouwers die met die uitgangspunten werkten, werd het onderwerp van een kunstwerk gevormd door de formele mogelijkheden die hun discipline bood. Deze kunstenaars onderzochten het potentieel van de kunstvorm waarin zij werkten en trachtten daarbij die kunstvorm te zuiveren van oneigenlijke elementen. Onder die oneigenlijke elementen vielen onder meer natuurgetrouwe afbeeldingen van de werkelijkheid. Het resultaat was abstracte kunst - kunst die zich als het ware bevrijdde van de dwang om iets voor te stellen en zich uitsluitend richtte op de mogelijkheden die de kunstvorm in kwestie bood. In de jaren vijftig kwam dit ideaal van een zuivere gerichtheid op vorm onder zware druk te staan. Een nieuwe generatie kunstenaars keerde terug naar voorstellingen van de werkelijkheid, zij het ironisch en ook vaak niet bepaald eenduidig. In bijvoorbeeld Pop Art werd de tot dan toe scherp getrokken scheidslijn tussen serieuze kunst en massacultuur gelaten voor wat het was en werden zelfs gemengde, onzuivere kunstvormen gecreëerd, zoals installatie-kunst, waarin naar believen uit alle andere kunsten geleend kon worden.

Ook de literatuur werd pluriform. Auteurs achtten zich niet meer gebonden aan bestaande conventies. In de roman *Snow White* bijvoorbeeld, baseert de Amerikaanse schrijver Donald Barthelme zich op het verhaal van Sneeuwwitje en haar zeven dwergen, maar veroorlooft zich daarbij nogal wat vrijheden, waaronder een vragenlijst die de lezer midden in het verhaal voorgelegd krijgt: '1. Do you like the story so far? Yes ( ) No ( ) ; 2. Does Snow White resemble the Snow White you remember? Yes ( ) No ( ) ; [...] 5. In the further development of the story, would you like more emotion ( ) or less emotion ( )?'

De literatuur legde de lezer ook vragen van een heel andere orde voor. In de roman *Die Angst des Tormanns beim Elfmeter* van de Oostenrijkse schrijver Peter Handke overkomt de doelman van de titel, een zekere Bloch, iets merkwaardigs tijdens een gesprek over voetbal. Hij ziet zich genooddaakt zelfs de meest voor de hand liggende dingen uit te leggen. Hoe langer hij aan het woord is, des te minder natuurlijk komen zijn woorden hem voor. Geleidelijk aan lijkt het alsof elk woord een verklaring behoeft. Blochs gevoel dat taal fundamenteel tekortschiet om de wereld te beschrijven, wordt bijna onverdraaglijk en is indirect verantwoordelijk voor de moord die hij later pleegt.

En bijna iedereen kent de avonturen van Robinson Crusoe en diens helper Vrijdag op hun onbewoonde eiland, gepubliceerd door de Engelse schrijver Daniel Defoe in 1719. In *Foe*, van de Zuid-Afrikaanse schrijver J.M. Coetzee, wordt een heel andere voorstelling van zaken gegeven. Na een aantal jaren krijgen Crusoe en Vrijdag gezelschap van een bij een schipbreuk aangespoelde vrouw, Susan Barton geheten. Als het drietal eindelijk wordt gered, sterft Crusoe op de thuisreis naar Engeland. Terug in Engeland slaagt Susan erin de schrijver Daniel Defoe voor het verhaal van Crusoe, Vrijdag en haarzelf te interesseren. Wij kennen het resultaat: Defoe gebruikt het materiaal dat zij hem levert voor *De Avonturen van Robinson Crusoe* maar verwijderd haar, de vrouw, uit het verhaal en daarmee uit de geschiedenis. Althans volgens Coetzee.

Deze en vele andere romans riepen fundamentele vragen op over taal, identiteit, de kenbaarheid van de werkelijkheid, de betrouwbaarheid van geschiedschrijving en, niet in de laatste plaats, over de voorstellingen van de werkelijkheid die wij produceren en waarin voor vrouwen, net als voor Coetzees Susan Barton, vaak weinig of geen plaats werd ingeruimd. Bovendien presenteren veel van deze romans een fictionele wereld die bestaat uit een aantal werelden die niet met elkaar in overeenstemming kunnen worden gebracht. Zo'n fictionele wereld wordt gekenmerkt door ontologische breuklijnen die de lezer niet kan negeren, maar ook niet kan herstellen. De wereld is uiteengevallen in verschillende werelden met eigen regels. Romans die een dergelijke gefragmentariseerde wereld presenteren, illustreren wat de Franse filosoof Lyotard postmodernisme heeft genoemd. We vinden parallellen buiten de literatuur, in de wereld zoals die sinds de jaren vijftig is veranderd.

Verlate modernisering

In een omvangrijke studie uit de late jaren negentig, *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*, beschrijft de Amerikaanse socioloog Ronald Inglehart aan de hand van een overweldigende hoeveelheid empirisch materiaal een proces dat hij postmodernisering noemt. Sinds de late jaren zestig, zo stelt Inglehart, is er in alle westerse samenlevingen een verschuiving gaande in de richting van een nieuw waardesysteem waarin onder meer zorg voor het milieu, respect voor culturele verschillen, en een verdere democratisering van de samenleving een belangrijke plaats innemen. Die verschuiving gaat gepaard met ingrijpende veranderingen. Zij 'deemphasizes all kinds of authority', en de postmoderne samenleving die er volgens Inglehart het resultaat van is, 'is characterized by the decline of hierarchical institutions and rigid social norms, and by the expansion of the realm of individual choice and mass participation'. 'The uniformity and hierarchy that shaped modernity', zo vervolgt Inglehart, 'are giving way to an increasing acceptance of diversity'. Het is het vermelden waard dat volgens Ingleharts gegevens deze ontwikkeling het sterkst heeft doorgezet in Nederland en in de Scandinavische landen.

Het lijkt mij dat wat Inglehart postmodernisering noemt zowel een kwestie van verlate modernisering als

van postmodernisering is. Modernisering zien we in het streven naar de erkenning van gelijkheid zoals dat na de oorlog werd vastgelegd in bijvoorbeeld de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. Postmodernisering zien we, paradoxaal genoeg, in het streven naar de erkenning van ongelijkheid. Beide zijn van cruciaal belang in het proces van verandering dat Inglehart beschrijft. Twee befaamde uitspraken van het Amerikaanse Hooggerechtshof verduidelijken deze twee ogenschijnlijk tegenstrijdige idealen.

De eerste uitspraak betreft een zaak uit 1954 die kortweg *Brown versus Topeka Board of Education* wordt genoemd. In die zaak eiste Brown, een inwoner van Topeka, de hoofdstad van de staat Kansas, dat zijn Afrikaans-Amerikaanse kind zou worden toegelaten tot een blanke school. In Kansas was het onderwijs gesegregeerd, zoals dat in de jaren vijftig in veel staten het geval was, en Browns kind was dan ook uitsluitend op grond van ras niet toegelaten tot de blanke school in kwestie. Het Hooggerechtshof oordeelde niet alleen dat de grondrechten van Brown als Amerikaans staatsburger door die weigering waren geschonden, maar ook dat alle vormen van segregatie in het onderwijs moesten worden opgeheven 'with all deliberate speed'. De uitspraak kende alle Amerikaanse burgers, ongeacht hun ras, gelijke rechten toe. *Brown versus Topeka Board of Education* is dan ook een mijlpaal in de Afrikaans-Amerikaanse strijd voor gelijkheid en gelijkberechtiging.

Achttien jaar na deze uitspraak, in 1972, kwam het Hooggerechtshof tot een uitspraak in een zaak tegen de Amerikaanse overheid aangespannen door de Amish. De Amish, waarvan vooral de groep in Pennsylvania bekend is, vormen een streng-orthodoxe protestantse groepering die de moderne tijd en de gemakken daarvan fundamenteel afwijst. De Amish weigerden hun kinderen naar school te laten gaan omdat het door de overheid bepaalde curriculum een bedreiging zou vormen voor het voortbestaan van hun gesloten gemeenschappen. In zijn uitspraak honoreerde het Hooggerechtshof het argument dat de schoolplicht een acute bedreiging voor de Amish vormde en onthief hun kinderen van de verplichting om scholen te bezoeken die, zoals de advocaat van de Amish het uitdrukte 'do not teach children simplicity, humility, and the fear of God'. Een belangrijke passage uit het vonnis: 'There can be no assumption that today's majority is 'right' and the Amish and others are 'wrong'. A way of life that is odd or erratic but interferes with no right or interests of others, is not to be condemned because it is different.'

De erkenning van gelijkheid wordt gevolgd door de erkenning van ongelijkheid, het recht anders te zijn. Dit recht houdt in dat de overheid, maar ook de medeburger, levenssferen dient te respecteren die religieus, cultureel, of seksueel anders zijn dan die van de meerderheid. Dit recht bouwt uiteraard voort op de eerdere erkenning van gelijkheid. Recht doen aan het anders-zijn is echter niet altijd eenvoudig. Recent ontstond in politiek Den Haag flinke commotie toen bleek dat een aantal allochtone vrouwen abortus had laten plegen omdat hun foetus vrouwelijk was. De reden die zij hadden aangevoerd was de door de wet erkende geestelijke nood, in dit geval veroorzaakt door culturele druk. Vanuit het perspectief van universele gelijkheid en gelijkberechtiging is de abortus van vrouwelijke foetussen, uitsluitend op grond van het feit dat zij vanwege hun sekse ongewenst zijn, sterk te veroordelen. Toch verdedigde minister Borst de ingrepen omdat de cultureel bepaalde geestelijke nood van de vrouwen in kwestie onomstreden was. De postmoderne erkenning van ongelijkheid staat hier haaks op de moderne erkenning van gelijkheid en het valt niet in te zien hoe aan beide idealen tegelijkertijd recht kan worden gedaan. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de discussie snel verstomde. Postmoderniteit, zo heeft de Engels-Poolse socioloog Zygmunt Bauman gesteld, is moderniteit zonder illusies, dat wil zeggen zonder de illusie dat de samenleving maakbaar is of dat er algemene regels voor moraliteit of gedrag te geven zijn. 'The postmodern mind', zegt Bauman nogal optimistisch, 'is reconciled to the idea that the messiness of the human predicament is here to stay'. Het is de vraag of we verzoend zijn met het idee dat we met een flinke dosis wanorde en onbestemdheid zullen moeten leven. Wel is duidelijk dat we in de afgelopen veertig jaar die wanorde en onbestemdheid actief hebben bevorderd, en wel op alle mogelijke gebieden.

Uiteenspatten paarse coalitie

De consensus van de jaren negentig werd in Nederland belichaamd door de tot dan toe onwaarschijnlijk geachte regeringscoalitie van links en rechts. Hoe kon dat gebeuren? Als we terugkijken naar de late jaren zestig en de vroege jaren zeventig constateren we dat er, zowel in de Verenigde Staten als in West-Europa, een felle strijd woedde tussen links en rechts, waarvoor de Vietnamoorlog een bijna vanzelfsprekende focus werd. Die strijd speelde zich af op twee fronten: het traditionele front van de economie en het nieuwe front van culturele uitdrukkingmogelijkheden en levensstijl - het recht anders te zijn. Het is duidelijk dat op het vlak van de economie de strijd ten voordele van rechts is beslist. Over de hele wereld zijn overheden teruggetreden en heeft een ingrijpend proces van deregulering plaatsgevonden.

Maar links heeft niet alleen een nederlaag geleden, het heeft ook gewonnen. Links was de drijvende kracht achter het proces dat Inglehart postmodernisering noemt -achter het doorbreken van gevestigde gezagsverhoudingen, het opheffen van grenzen, het ontmaskeren en ontmantelen van uitsluitingsmechanismen, het erkennen van het anders-zijn. De linkse overwinning op dit terrein heeft geleid tot een veertig jaar geleden ondenkbare vrijheid in de levenssfeer van de burger. Dit heeft in belangrijke mate bijgedragen tot de emancipatie van minderheden - sociaal, etnisch, seksueel - en dus tot een pluralistische, multiculturele sociale werkelijkheid. Ook hier is een vroeger sterk bevoogdende overheid teruggetreden.

Als we terugkijken zien we een proces van algehele deregulering. Die deregulering vaart onder de vlag van de vrijheid en de rechten van de burger en heeft, nadat zij zich eerst in de kunsten manifesteerde, in alle sectoren van de samenleving verandering gebracht. Zowel links als rechts heeft de tekenen des tijds begrepen en ernaar gehandeld, hoezeer ook orthodox rechts de deregulering van cultuur en privé-leven blijft betreuren - en daarom in de Verenigde Staten de jacht opende op de levenswijze van de toenmalige president Clinton - en hoezeer ook orthodox links de deregulering van de economie betreurt. De vrije markt vindt haar pendant in optimale persoonlijke vrijheid - de vrijheid om anders te zijn - en optimale vrijheid van culturele expressie. Zo kunnen zowel links als rechts min of meer tevreden zijn met de huidige stand van zaken. Het uiteenspatten van de paarse coalitie en de plotselinge populariteit van 'het gedachtegoed' van Pim Fortuyn zal daar ook niet zoveel aan gaan veranderen. Tenslotte kan Fortuyn zelf, met aan de ene kant zijn 'linkse' openheid over zijn seksuele geaardheid en zijn radicale verdediging van vrije expressie, en aan de andere kant zijn in vele andere opzichten rechtse denkbeelden, met wat goede wil als de belichaming van die paradox worden gezien.

Hans Bertens is hoogleraar Literatuurwetenschap en decaan van de Faculteit der Letteren aan de Universiteit Utrecht.

Literatuur:

De tekst is gebaseerd op de rede die Hans Bertens heeft uitgesproken op 26 maart 2002 bij gelegenheid van de 366e Dies Natalis van de Universiteit Utrecht.